

// DOSSIER:
DONES I LITERATURA.
ELS ANYS DIFÍCILS DEL SEGLE XX

«No em silenciueu!»: *La literatura catalana d'autora sota el franquisme*

[“Don’t silence me!”: Catalan women’s literature under francoism]

MARIA LACUEVA I LORENZ

Université Paris 8 – Saint-Denis

maria.lacueva-lorenz@univ-paris8.fr

ORCID ID: 0000-0002-8346-0605

RESUM: Aquest treball proposa una aproximació sistematitzada al conjunt de les escriptores que van néixer abans de la Guerra Civil però que van escriure tota o part de la seua obra sota el franquisme. Es divideix en tres apartats: en primer lloc, s’ofereix una panoràmica general a la producció en català de les escriptores de tot el domini lingüístic durant la dictadura. En segon lloc, s’observen les circumstàncies específiques de les escriptores valencianes i s’analitza l’aportació que van fer Anna Rebeca Mezquita Almer, Maria Ibars i Ibars, Matilde Llòria, Beatriu Civera, Sofia Salvador, Maria Beneyto i Cuñat, Carmelina Sánchez-Cutillas i Maria Mulet. En tercer lloc, es comentarà la seua obra, tant publicada com inèdita, per tal de valorar l’impacte que han tingut fins a l’actualitat.

PARAULES CLAU: literatura catalana del segle XX, escriptores, País Valencià, genealogies femenines, dictadura, exili, feminisme.

ABSTRACT: This work proposes a systematic approach to all the writers who were born before the Civil War but who wrote all or part of their work under the Franco regime. It is divided into three sections: firstly, it offers a general overview of women writers from all the Catalan speaking territories who produced their work in Catalan language during the dictatorship. Secondly, it looks at the specific circumstances of the Valencian writers and analyses the contribution made by Anna Rebeca Mezquita Almer, Maria Ibars i Ibars, Matilde Llòria, Beatriu Civera, Sofia Salvador, Maria Beneyto and Cuñat, Carmelina Sánchez-Cutillas and Maria Mulet. Thirdly, both their published and unpublished works will be discussed to assess the impact they have had up to present days.

KEYWORDS: Contemporary Catalan literature, 20th century, Valencian Country, Women Writers, Female Genealogies, identity, exile.

Recepció: 25/05/2020. Acceptació: 05/06/2020. Publicació: 27/07/2020

1. Introducció

Quan observem materials tan diversos com les històries de la literatura catalana de tipus canònic i enciclopèdic, els llocs web divulgatius sobre aquesta temàtica, els currículums escolars o un bon nombre d'assignatures universitàries, semblaria que, durant la postguerra, l'única escriptora que es va mantenir activa va ser Mercè Rodoreda; una figura cabdal, sense cap mena de dubte, i amb la capacitat d'eclipsar les seues contemporànies, però en cap cas una excepció a un (suposat) silenci femení generalitzat durant aquells anys foscos. Molts dels —pocs— noms que acompanyen el de Rodoreda als estudis sobre la literatura catalana sota el franquisme van desenvolupar unes trajectòries literàries dignes de ser (re)conegudes; no són les úniques, però: hi ha moltes més autores de l'època que ni tan sols consten a les notes a peu de pàgina i sobre les quals, a punt com estem de començar la segona dècada dels segles XXI, a penes no tenim notícia.

Al seu costat trobem, a més, un seguit d'escriptores que van arribar a la maduresa creativa abans de 1939 i que van continuar escrivint sota el franquisme, com és el cas de Caterina Albert/Víctor Català, entre d'altres; sovint se les sol identificar amb l'obra de preguerra, però hi ha certa tendència a obviar els papers posteriors. Tot plegat fa que, quan ens acostem a la literatura d'auto-ra durant aquest període, es genere una aparent disrupció entre les autores més grans i aquelles més joves que, ja nascudes sota el franquisme, comencen a publicar a les acaballes de la dictadura, com ara Montserrat Roig o Marià-Mercè Marçal. Ara bé, quan incloem la categoria de gènere com a variable útil per a l'anàlisi d'aquest panorama, aquesta primera percepció es modifica substancialment: si bé és innegable que les dinàmiques franquistes van dificultar enormement la continuïtat de l'activitat literària de les dones, també ho és que no van arribar a tenir la capacitat d'interrompre completament la genealogia femenina de les lletres catalanes, gràcies, és clar, a la resiliència i el compromís de les escriptores que la integraven.

En aquest treball, i amb l'objectiu de demostrar aquesta continuïtat, ens centrarem en aquelles autores que, nascudes abans de la Guerra Civil,

escriuen i publiquen tota o part de la seua obra a partir dels anys quaranta. El límit cronològic ens l'ha imposat la convicció que, el fet d'haver conegut de primera mà la realitat immediatament anterior al colp d'estat de 1936, amb les llibertats femenines i culturals que s'hi van donar, s'ha de considerar un factor clau si volem comprendre les respectives evolucions i interpretar, amb profunditat les seues obres. Totes elles van ser dones o xiquetes que van conèixer i gaudir personalment de l'estatus de ciutadanes, un fet que, segons l'edat, va afectar bé la seua voluntat de seguir escrivint (o no), o bé la d'iniciar-se en el món de les lletres. Com no podia ser d'una altra manera, cadascuna va viure els anys vint i trenta amb diferent intensitat, de vegades i des de posicionaments ideològics fins i tot enfrontats, però encara així, aquesta experiència vital és, al nostre parer, un dels elements idiosincràtics d'aquest conjunt d'autores.

Val a dir que la voluntat creadora no sempre va ser suficient per a superar els obstacles amb què van haver d'enfrontar-se aquestes autores, i la majoria d'elles presenten unes trajectòries literàries aparentment oscil·lants, i fins i tot vacil·lants, en alguns períodes. Les circumstàncies, sovint adverses, marcaven els diferents ritmes personals i, com un gran nombre d'escriptores d'arreu de l'estat espanyol, es van trobar totalment immerses en una dinàmica històrica que es va donar entre el 1920 i el 1960, la qual estava motivada per la tensió existent entre:

[...] el feminismo desarrollado firmemente a principios de los años treinta y la tiranía de la domesticidad. Una tensión nada desdeñable que explica que muchas de ellas llevan adelante su obra de una manera marginal, discontinua y ajena en muchos casos a la vida literaria. Poco parece vincular a veces la vida personal de algunas escritoras a su literatura y eso sin duda ha podido sumirlas en una contradicción profunda o bien en actitudes ambiguas: desde el silencio absoluto [...] hasta la falta de seguridad que mostraran [...] En el ámbito peninsular, la dialéctica feminismo-domesticidad se quiebra a causa de la guerra [...] [que] supuso el restablecimiento del desfasado Código Civil de 1889 dejando a la mujer de nuevo en manos del varón, padre o marido. Los ideales de domesticidad y sumisión

que ya estaban sometidos a un severo desgaste en parte de la sociedad española retornaron la mujer a un model tradicional de novia, esposa y madre (Caballé 2004: 23).

Així doncs, aquestes dones es van veure profundament afectades per la teoria de la domesticitat; tot i que no va ser, ni de bon tros, l'única temàtica que van tractar en les seues obres, moltes d'elles van reelaborar literàriament aquesta problemàtica des de diferents perspectives i la van expressar fent servir els diversos gèneres, des de la poesia, el conte o la novel·la, fins al teatre, l'assaig, les memòries i tota una sèrie d'escrits híbrids que, a banda del seu valor estètic —encara per jutjar en molts casos— tenen un incontestable valor cultural i històric. Totes plegades formen un col·lectiu integrat per nombrosíssimes veus, riques i diverses, que clamen contra el silenciament a què encara els sotmet la història de la literatura catalana; la valenciana Matilde Llària (1965: 16), amb un crit revoltat, ja va expressar-se en aquest sentit al seu poema «Prec», del qual hem extret el vers que titula aquests papers:

No em silenciueu! [...]
sóc un antic alè arrelat
a la terra on pastura l'esperança

2. Interrupcions, continuïtats i incorporacions de les escriptores durant el franquisme

El sistema de valors instaurat per la força a partir de 1939 es va caracteritzar per ser extremadament imperialista, nacionalcatòlic (Palau 2010: 88) i, per tant, intensament patriarcal; per aquest motiu, va trasbalsar profundament el conjunt de les literatures d'autora en les llengües minoritzades de l'estat, i entre les quals es troba la catalana. Als intents d'anihilació de la cultura pròpia que van afectar la totalitat del sistema literari, cal sumar l'agudització del masclisme decimonònic, el qual havia començat a contestar-se política-

ment durant el primer terç del segle xx. La infravaloració de les dones va ser general, i aquelles que gosaren mostrar públicament la seua dedicació a menesters considerats no adequats per a elles, com ara l'escriptura, van ser penalitzades amb contundència o amb condescendència. Cal recordar que, a diferència dels homes, la presència de les dones dins l'esfera pública havia d'estar caracteritzada per la discreció —llegiu silenci— i limitada a l'actuació com a acompanyant —llegiu comparsa— del protagonisme masculí, involuntari i inconscient de vegades, certament, però no per això menys present. Fins i tot quan elles eren al centre de les mirades, d'un recital, un premi, una conferència, etc., calia saber mantenir-se en un modest segon pla per a evitar les crítiques sobre un suposat afany de protagonisme i, sobretot, per a no despertar sospites —infundades— al voltant de les *ocultes* intencions de les escriptores que entraven en un món enormement masculinitzat com era el literari, per precari que fora.

És per això que, quan observem el panorama literari català de postguerra tenint en compte aquests factors, amb unes generacions d'escriptores que, per la intersecció entre llengua i gènere que es va donar en elles, es van veure en una situació de triple minorització identitària: socialment, com a ciutadanes; professionalment, com a escriptores; i culturalment i lingüística, en tant que conreadores i defensores d'una tradició obsessivament perseguida per les noves autoritats. Les autores que havien estat actives fins aleshores van veure com es complicaven extremadament les seues respectives carreres literàries i algunes van arribar a abandonar definitivament la màquina d'escriure o es van negar a publicar res més. La nòmina d'autores i, sobretot, la quantitat d'obres publicades per elles, va patir, per tant, una disminució forçada, cosa que no sempre va implicar menys qualitat literària, ans al contrari, com és el cas de —novament— Mercè Rodoreda, de Clementina Arderiu o de Maria Ibars, per posar-ne només tres exemples. L'atomització va ser una altra de les dificultats d'aquest període, ja que bé per la distància física que implicava l'exili, o bé per la complexa situació social i política que van patir les *insiliades*, els espais de trobada i les possibilitats d'impulsar sinergies entre autores van disminuir considerablement. Les relacions es van veure limitades a contactes personals dins

dels cercles més privats, i les correspondències entre autores que es conserven, moltes encara inèdites, en són una bona mostra.¹

Proposem, doncs, organitzar les autores d'aquesta època en tres grans grups sistematitzats a partir dels anys de publicació de la seua obra literària. No perdem de vista, però, que la limitació a aquest criteri durant la dictadura pot produir malentesos, ja que el circuit entre escriptura, publicació, crítica i distribució entre el públic lector, estava profundament desestructurat. És per aquest motiu que, sovint, ens trobarem buits inexplicables que no sempre s'adiuen al ritme de producció real de les escriptores i que caldrà tenir presents a l'hora d'observar cadascuna de les trajectòries de manera individual. Si hem optat, tanmateix, per mantenir aquesta metodologia, és perquè ens permet estructurar la globalitat de la literatura catalana d'autora sota el franquisme i detectar més fàcilment les ruptures, les continuïtats i les noves incorporacions que es van donar a partir de 1939. Un canemàs operatiu, doncs, que caldrà seguir omplint amb la nòmina exhaustiva de les escriptores d'aquesta etapa, la qual, per qüestions d'espai òbvies, no podem oferir en aquest article.

En primer lloc, doncs, trobem aquelles autores que van veure interrompuda la producció en català que havien inicat abans de 1936; en acabar el conflicte bèl·lic, la seua visibilitat es reduirà dràsticament, en alguns casos fins al silenci absolut. Parlem, entre d'altres, de Carme Karr (Barcelona 1865-1943), sotmesa a l'ostracisme a causa de la seua militància feminista i pacifista anterior al conflicte (Ainaud 2009; Pessarrodona 2006); de Maria Teresa Vernet (Barcelona 1907-1974), novel·lista, traductora i poeta que va abandonar la seua característica profusió creativa, es va negar a reeditar les seues obres i només va publicar esporàdicament algun conte a les revistes *El Pont* i *Tele-Estel*, tot i que va mantenir la seua activitat com a traductora (Pessarrodona, 2010; Real 2007). També trobem casos com els de Carme Montoriol (Barcelona, 1893-1966) o la poeta i

1 Podem citar alguns exemples, tot i que n'hi ha molts més, de la correspondència entre Maria Verger i Maria Antònia Salvà (Peñarrubia i Alomar 2010: 231), entre Carmelina Sánchez-Cutillas i Roser Matheu (inèdita), entre Anna Murià i Aurora Bertrana (Bonnín 2005), o entre aquesta darrera i Caterina Albert (Bonnín 2005: 143-153).

dramaturga Maria Mayol i Colom (Sóller, 1883-Palma, 1959), les quals no van publicar res després de 1939 encara que van seguir escrivint; val a dir que les respectives obres de postguerra segueixen inèdites a hores d'ara (Montoriol i Velaz 2000; Peñarrubia i Alomar 2010: 215-229). En el cas de la novel·lista Milagros Espí Soler (Agullent, 1906-València, 1999), l'adaptació sense resistència a les dinàmiques imposades pel nou règim va ser, probablement, la causa del seu silenci literari en llengua pròpia, encara que es va mantenir vinculada als sectors més conservadors de la institució cultural Lo Rat Penat (Casanova 2006).

Paral·lelament, detectem casos de canvi de llengua, com ara el de la poeta mallorquina, i terrassenca d'adopció, Maria Verger (Alcúdia, 1892-Madrid, 1983), que va deixar d'escriure en català després del 1939 però que va mantenir la seua producció literària en castellà (Peñarrubia i Alomar 2010: 230-242); un cas semblant va ser el Vicenta Matalí Bayona (1894-?), narradora i activista pels drets de les dones des de la Dreta Regional Valenciana, la qual va seguir escrivint sobre la dona en castellà però ja sense rastre de reivindicació valencianista. Alguns dels silencis més profunds els protagonitzen Elvira Augusta Lewi Salinas (Barcelona, 1909) i Maria Carratalà i Van den Wouver (Barcelona, 1889-?), escriptores i activistes feministes de qui es perd la pista a finals de la guerra.² Sobre la valenciana Pilar Monzó, dramaturga que va estrenar set obres de teatre entre l'any 1930 i el 1933 i de qui a penes no tenim dades biogràfiques, tampoc no hem trobat cap rastre posterior a la guerra.

En segon lloc, agrupem aquelles autores que també van iniciar la seua activitat literària durant els anys anteriors al conflicte i que, malgrat el canvi radical de les circumstàncies individuals i col·lectives, van continuar publicant després de 1939. Des dels diferents exilis, més o menys prolongats i més o menys voluntaris trobem, és clar, la novel·lista, contista i poeta Mercè Rodoreda (Barcelona, 1908- Girona, 1983); després de la frenètica activitat com a escriptora que va dur a terme des de 1930 (Real 2005), i malgrat no haver deixat mai d'escriure, no va retornar a la vida pública fins a finals dels anys

2 La desaparició de Lewi va ser completa, mentre que a Carratalà només la retrobem en una conferència l'any 1950 (Real 2009; Julio, 2015).

cinquanta, des de Ginebra estant (Arnau 2012; Nieva 2006). De manera semblant, la narradora i assagista Aurora Bertrana (Girona, 1892-Berga, 1974), va poder veure algunes de les seues obres publicades en aquesta dècada, després d'haver estat exiliada, també a Suïssa, entre 1938 i 1948 (Roig 2016).

Ja durant els anys quaranta, van aparéixer a Mèxic algunes publicacions de la narradora, traductora i periodista Anna Murià (Barcelona, 1904-Terras-sa, 2002), la qual va seguir activa a partir dels setanta, quan va tornar a Cata-lunya (Espinós 2004). Per la seua banda, Rosa Maria Arquimbau (Barcelona, 1909-1992), narradora, dramaturga, periodista i activista feminista, va passar un primer exili a França i, posteriorment, fins a 1956, una temporada a Tànger per la feina del seu home. Tot i haver mantingut l'activitat creadora, i d'haver quedat finalista del premi de teatre Joan Santamaria l'any 1957, no va tornar a publicar fins als setanta (Guillamon 2016).

Entre les *insiliades*, comptem amb un altre tòtem de la literatura catalana contemporània, Caterina Albert/Víctor Català (l'Escala, Alt Empordà, 1869-1966), la qual va reprendre un cert ritme —el que permetien les circumstàn-cies— i va tornar a publicar a partir dels anys quaranta (Casacuberta 2019; Al-bert 2012). Paralelament, Maria Antònia Salvà (Palma, 1869-Llucmajor, 1958) va prosseguir amb les seues publicacions de poesia i prosa a partir de 1946, malgrat les dificultats que va tenir amb la censura (Julià 2009 i 1996). La poe-ta, assagista i crítica literària Roser Matheu (Barcelona, 1892-1985), a més de tornar a publicar poesia a finals dels quaranta (Malé 2005: 69; Manent 1983), es va dedicar a recuperar figures femenines del passat i va participar en l'edició d'un clàssic contemporani per a l'estudi de la genealogia femenina literària en català, l'antologia *Les cinc branques: poesia femenina catalana*, una compila-ció de poetes que va des l'edat mitjana fins al 1975 (Albert, Matheu, Salto, Sala i Torras 1975). També la poeta, narradora i traductora Rosa Leveroni (Barcelo-na, 1910-1985) va reprendre l'escriptura en acabar la guerra i va ser guardona-da amb diversos premis organitzats des de l'exili, però no va tornar a publicar un recull de poesia fins als cinquanta (Mohino 2004 i 2010). Per la seua banda, Maria Ibars (València, 1982-1965), escriptora i novel·lista que tractarem amb detall més avall, va recuperar la seua activitat com a narradora i poeta durant

els anys quaranta, però les seues novel·les no es van publicar fins als anys seixanta. A aquesta nòmina, cal afegir la poeta i aquarel·lista rossellonesa Simona Gay (Illa del Riberal, 1898-1969), la qual també va mantenir la seua activitat literària i, durant els anys seixanta, va publicar a Catalunya (Valls 1992).

En tercer lloc, trobem tot un seguit d'autores que s'incorporen al panorama literari després de 1939. Elles generaran el gruix de la producció de postguerra publicada a l'interior, bé perquè no s'havien hagut d'exiliar, o bé perquè ja havien retornat de l'exili. Durant la dècada dels quaranta, és a dir, encara en l'etapa més crua de la postguerra, ja trobem algunes publicacions en català. L'any 1947 apareix, per exemple, el poemari *Jardinet*, que la seua autora, Sofia Salvador (Benassal, 1925-1995), es va autoeditar (Barreda 2006; Lacueva, 2018b). Aquell mateix any, Maria Aurèlia Capmany i Farnés (Barcelona, 1918-1991) inicia la seua prolífica carrera literària en quedar finalista del premi Joanot Martorell amb l'obra *Necessitem morir*, la qual, però, no es va publicar fins a 1952 (Pons 2018; Corretger 2016). Un dels casos més flagrants sobre la distorsió temporal entre creació i publicació que es va donar en aquests anys és el de la segona novel·la de Maria Dolors Orriols i Monset (Vic, 1914-Barcelona, 2008), *El riu i els inconscients*: la va finalitzar l'any 1950 però no va arribar a publicar-se fins a 1990 (Bacardí 2007 i 2019). Mentrestant, la dramaturga Concepció Pou (Palma 1900-1985) estrenava dues obres l'any 1949 a Mallorca (Nadal 2005: 153; Mas 2003:67).

A partir dels anys cinquanta, apareixen les primeres obres de la poeta i narradora Maria Beneyto (València, 1925-2011), o la novel·lista i contista Beatriu Civera (València, 1914-1995), de les quals parlarem més endavant. També Cèlia Viñas (Lleida, 1915-Almeria, 1953), que ja abans de publicar a Mallorca el seu únic llibre de poemes en català *Del foc i la cendra* (1953), s'inclou en l'antologia *Els poetes insulars de postguerra* publicada el 1951 (Peñarrubia i Alomar 2010; Riba 2006; Munar 2006). D'altra banda, l'empordanesa Montserrat Vayreda (Lladó, 1924-Figueres, 2006), es dona a conèixer el 1955 amb el poemari *Entre el temps i l'eternitat* i va seguir publicant de manera intermitent, però a partir del 1977 la seua producció va guanyar en regularitat i quantitat (Pla 2010; Vilallonga, 2005). Des de les Canàries, on va haver de traslladar-se

definitivament a causa de la feina del seu home, es va incorporar la poeta Anna Rebeca Mezquita (Onda, 1890-San Cristóbal de la Laguna, 1970).

En començar els seixanta, i com també comentarem més endavant, la poesia en català de Matilde Llòria irromp a València malgrat escriure des del seu exili a Galícia (Lacueva 2018), mentre que a Catalunya apareix la de Montserrat Abelló (1918-2014), la qual acaba de tornar del seu exili de vint anys a França i Xile; val a dir que Abelló no va reprendre la publicació d'obra pròpia fins a la dècada dels vuitanta, però sí que es va dedicar intensament a la traducció literària des d'un punt de vista feminista i de recuperació nacional (Riba 2017; Marcer 2012; Torrents 2006). Núria Albó (la Garriga, 1930) també va iniciar la seua trajectòria en aquests anys i, amb el temps, va escriure conte, poesia i novel·la (Julià 2010; Delgado 2010; Viña 2010); per la seua banda, Núria Tubau (Barcelona, 1931) va impulsar el teatre en català per a infants i per a adults (Gómez 1998: 846; Camacho 1980), alhora que Carmelina Sánchez-Cutillas es va donar a conèixer com a poeta i articulista cultural, com comentarem en els següents apartats d'aquest treball.

Durant la primera meitat dels setanta, van aparèixer les figures de Joana Raspall (Barcelona, 1913-Sant Feliu de Llobregat, 2013) i Maria Mulet, centrades, sobretot, en la literatura per a infants,³ mentre que, des de Londres, va arribar *Picadilly Circus* (1971), l'única novel·la de Mercè Linyan (Canals, 1921-Londres, 2002) de què tenim notícia, com veurem més avall.⁴ També va irrompre amb força Teresa Pàmies (Balaguer, 1919-Granada, 2012) la qual, acabada de retornar de un llarg exili, va transmetre de manera magistral la memòria viva d'aquesta experiència vital (Llombart 2009; Nieva 2006). Precisament va ser en aquests moments quan, a la polifonia de les veus més madures, s'hi van afegir les primeres obres de les aleshores joves escriptores ja nascudes sota el franquisme, com ara Montserrat Roig (Barcelona, 1946-1991), Maria Antònia

3 Sobre Joana Raspall, vegeu Duarte (2010) i Formosa (2004). Sobre Maria Mulet, vegeu Lacueva (2014a).

4 A hores d'ara no s'ha publicat cap estudi específic sobre Linyan, tot i que la Institució Alfons el Magnànim prepara una nova edició de la seua novel·la, editada per Vicent Ivars.

Oliver (Manacor, 1946) o Maria-Mercè Marçal (Ivars d'Urgell, 1952-Barcelona, 1998), entre d'altres. La dictadura arribava oficialment a la fi i la literatura catalana havia sobreviscut als anys més foscos; la continuïtat intergeneracional estava assegurada gràcies, també i en bona part, a la contribució de les dones.

Per acabar amb aquest recorregut sintètic, i en quart lloc, ens cal afegir un sèrie d'autores que, tot i ser també nascudes abans de 1939, no van publicar res, o gairebé res, fins a la dècada dels vuitanta. Sense voler entrar a fer història-ficció, voldríem apuntar que, potser, si les circumstàncies hagueren estat menys desfavorables, aquestes escriptores podrien haver iniciat abans la seua carrera literària. A elles cal agrair-los, però, la valentia de saltar a l'arena pública sense comptar amb la joventut que, en aquells anys de recuperació de la *normalitat*, semblava una condició quasi indispensable per a triomfar literàriament. Entre d'altres, comencen a publicar en aquest moment la novel·lista Teresa Juvé (Madrid, 1921), que havia estat exiliada a França fins a 1970 (Martín 2012); també la poeta Carme Guasch (Figueres, 1928-Badalona, 1998), la dramaturga Pepita Escandell (Eivissa, 1920-2014), la dramaturga i novel·lista Montserrat Cornet i Planells (Barcelona, 1934) o la poeta i assagista Quima Jaume (Cadaqués 1934-1993).⁵ A més, hi trobem les versàtils Rosa Fabregat (Cervera, 1933) i Olga Xirinacs (Tarragona, 1936), les quals van publicar poesia, novel·la, contes i assaig (Sosa-Velasco 2008; Julià 2010a; Sunyer 2014); a aquests dos darrers perfils polifacètics caldria afegir-hi el de Felícia Fuster (Barcelona, 1921-París, 2012), poeta, narradora, assagista i també artista plàstica que va escriure des de París, on es trobava instal·lada des dels anys cinquanta (Julià 2010c). Des del Rosselló va arribar la veu de Renada-Laura Portet (Sant Pau de Fenollet, 1927), poeta, narradora i especialista en onomàstica (Camps 2010).

5 Sobre Guasch, vegeu Pla (1996); sobre Escandell, vegeu Mas (2003: 141-142) i Serra (2007:39-40); sobre Cornet, vegeu Barderi (2019); i sobre Jaume, consulteu Ardid (2003).

3. Les circumstàncies específiques de les escriptores valencianes

Al País Valencià, durant els vora quaranta anys de dictadura, trobem una densitat d'autores i obres inèdita fins aleshores, la qual està protagonitzada per vuit escriptores: Anna Rebeca Mezquita, Maria Ibars i Ibars, Matilde Llòria, Beatriu Civera, Sofia Salvador, Maria Beneyto i Cuñat, Carmelina Sánchez-Cutillas i Maria Mulet, les quals, immerses com estaven en la terrible quotidianitat de la postguerra, van defensar el seu paper social i intel·lectual com a dones que escriuen en català i no s'estan de produir una àmplia gamma de gèneres: conte, novel·la, poesia, teatre, literatura infantil i textos periodístics o de tipus divulgatiu diversos. De fet, si al País Valencià podem parlar de narrativa durant aquell període de repressió és, en bona mesura, gràcies a elles, cosa que no va ser suficient per a evitar que, en morir el dictador, caigueren en un silenci —i un oblit— gairebé definitius. Cal aclarir que aquestes autores no formen, en cap cas, res de semblant a un grup literari: les diferents opcions estilístiques que presenten es troben allunyades les unes de les altres i cadascuna d'elles beu de fonts diverses que no sempre coincideixen.

A hores d'ara, la manca d'estudis sobre l'aportació femenina a la literatura valenciana contemporània no ens permet afirmar si ens trobem davant d'una irrupció d'escriptores o de la continuació d'inèrcies anteriors; la sorpresa que ens poden provocar, doncs, no ve tan marcada per tractar-se d'un cas aïllat com per la polivalència i el nivell de professionalització que presenten moltes d'elles, a més de la seua fidelitat a la llengua catalana, aleshores en una situació extrema, i la seua implicació amb un país que maldava per no deixar aixafar els seus elements identitaris. A tot això caldria afegir la voluntat i la independència creativa demostrada per totes elles, malgrat unes condicions culturals, socials i polítiques que, en tant que dones, els resultaven especialment adverses. Podem afirmar, doncs, que l'aportació d'aquestes vuit escriptores va contribuir tant a l'èxit d'unes dinàmiques culturals democratitzadores a les comarques valencianes com a certa modernització de la literatura catalana en aquest espai geogràfic.

A més d'haver conegut de primera mà la realitat immediatament anterior al colp d'estat de 1936, aquestes escriptores comparteixen un segon element fonamental: l'activisme cultural. La seua vinculació al País Valencià, doncs, no va ser només per origen o residència, sinó també per la implicació que van mantenir amb els circuits culturals valencianistes en la defensa i la dignificació de la llengua i la cultura d'aquest espai geogràfic. És per aquest motiu que no incloem, en aquest apartat, la figura de Mercè Linyan, la qual, tot i ser d'origen valencià, va anar a viure a Barcelona quan era menuda (Simbor 1991: 54) i estava integrada en els cercles literaris barcelonins, però de moment no hem trobat cap contacte amb els valencians. No debades, va publicar la seua única novel·la dins la col·lecció «El Club dels Novel·listes» i és considerada com una «autora catalana de Valencia que, instalada en Londres, dice que “mentre parlo i escriu en anglès de fa molts anys com si ja fos la meua llengua natural”, y no habiendo escrito nunca ni una sola línea en catalán hasta ahora “no sabría dir per què, en posar-me a fer-ho —escribir esta novela— m'ha sortit en català i no en anglès”» (J. V. 1971: 58).

La majoria de les autores que tractem, però, van haver de superar l'obstacle que significava el català, tant a l'hora d'aprendre'l i de dominar-lo, com a l'hora de publicar; al País Valencià, l'impuls a l'ús i l'ensenyament de la llengua no havia tingut temps de desenvolupar-se tant com a uns altres territoris i, en aquest sentit, podríem dir que el seu mèrit a l'hora de perseverar en la literatura és encara més valuós. A més, aquestes escriptores hagueren de conviure amb una sèrie de pressions que els van provocar cert desequilibri personal i literari no poques vegades. El fet de ser dones els va afectar negativament quan es presentaven als premis: d'una banda, aquest factor va ser la causa per la qual els perdien, com és el cas d'Anna Rebeca Mezquita, qui l'any 1952 guanya la Flor Natural amb el seu poema «Raixa», però quan s'obri la plica:

La constatación de una mujer ostentando la Flor Natural parecía inviable. Cómo iba una mujer a cantar el amor a otra mujer... Así fué cómo Anna Rebeca Mezquita pasó a un segundo puesto, de nuevo. En una de

sus cartas se lamenta de ello, y se siente herida en su condición de mujer»
(Piñón 1990: 18).

Carles Salvador i Enric Soler i Godes, president i secretari del jurat respectivament, van ser els responsables d'aquesta decisió, però Mezquita no va defallir i, dos anys després d'aquesta polèmica, va presentar als Jocs Florals un llarg poema, «Amor, i sempre amor», que aquella vegada sí que va ser premiat, encara que no hem pogut comprovar si el va presentar a la Flor Natural o a una altra categoria.⁶ Aquest poema va ser publicat per Francesc Armengot en una edició de bibliòfil, amb una tirada de només trenta exemplars, dels quals, però, només se'n van poder distribuir vint-i-vuit, perquè dos havien de restar juntament amb l'expedient de censura corresponent, on encara es troben.⁷

D'altra banda, pel fet de ser dones, van ser fàcilment acusades d'haver-los guanyat pels *favors* extraliteraris que, suposadament, feien als membres del jurat i no per la vàlua dels seus escrits. I és que els molts dels homes dels cercles culturals de l'època, en què s'inclouien els valencianistes, van participar de les dinàmiques que marca el context social general, dins el qual unes dones dedicades a escriure de manera més o menys continuada, que a més a més volien participar activament i pública en uns afers no pensats per a elles resultaven, si més no, sospitoses. De fet, quan vam entrevistar-nos de manera privada, amb Maria Beneyto i Carmelina Sánchez-Cutillas, coincidien a l'hora de reconèixer que tenien la plena consciència de ser considerades com unes dones que s'havien fet escriptores, no per vocació o per compromís amb la llengua i el país, sinó per a poder accedir a uns àmbits majoritàriament integrats per homes, tot seguint uns interessos no precisament literaris o culturals, sinó de tipus sexual o sentimental.

Poc importava, doncs, si eren casades, solteres, vídues o separades: la condició de dona escriptora despertava recels per si mateixa, i no només en ge-

6 Francisco Pérez de los Cobos, bibliotecari encarregat de l'arxiu històric de Lo Rat Penat, ens hi va denegar l'accés diverses vegades per a verificar-ho.

7 Archivo General de la Administración. Expedient 6912-54. Informe del 23.11.1954.

neral, sinó també entre les mateixes autores, abocades en alguns casos a artificials competències personals sobre qui era *la millor* i suposades *enveges* d'aquest tipus. Si a tot això afegim l'ambient que es respirava al País Valencià d'aleshores, i més concretament dins el claustrofòbic món cultural valencianista, marcat per unes picabaralles i uns personalismes ben poc productius, entendrem que aquestes autores anaren amb molt de compte en tot allò que es referia a les seues aparicions públiques, durant les quals havien de mantenir estrictament les formes considerades normatives, cosa que els atorgava una imatge distant que, en molts casos, tenia poc a veure amb les vertaderes personalitats.

Així doncs, tot i la impagable tasca que van dur a terme, ens sembla que no van explotar tot el seu potencial participatiu, precisament per a evitar cridar massa l'atenció i protegir-se, així, dels tipus de crítiques masculistes que acabem de comentar. De la mateixa manera, els va caldre anar alerta a l'hora de relacionar-se i crear vincles amb els seus companys generacionals i, en darrer terme, entre elles mateixes. Si bé és cert que algunes d'elles coincidien de tant en tant en els actes o les tertúlies que s'organitzaven, que les unes sabien de l'existència de les altres i que es llegien, en realitat es coneixien molt poc entre si. Tot plegat ens mostra unes trajectòries paral·leles però profundament desconnectades. Només trobem alguns casos de tàndems amistosos i literaris més profunds, com ara els establerts entre Maria Ibars i Sofia Salvador, Beatriu Civera i Maria Ibars, Matilde Llòria i Maria Beneyto o Carmelina Sánchez-Cutillas i Beatriu Civera.

El cas de la relació establerta entre Maria Beneyto i Carmelina Sánchez-Cutillas, ens sembla la nefasta culminació d'unes inèrcies acumulades durant anys, ja que, a partir de la segona meitat dels anys seixanta, quan les dues publiquen simultàniament, es veuen envoltades d'una polèmica artificial sobre qui és la millor, però l'una i l'altra van renunciar a seguir el joc. Tot i això, la clivella entre elles no va fer més que créixer: encara que les dues vivien a València i no gaire allunyades l'una de l'altra (Beneyto, al carrer de Ciscar i Sánchez-Cutillas al del Cronista Carreres), que tenien la mateixa edat, que compartien nombroses amistats i que es movien dins dels mateixos cercles culturals, a penes no es coneixien en persona: mai se les va veure juntes en actes públics, ni ningú

no va moure's per fer les presentacions pertinents. Prova d'això és l'intercanvi puntual de les obres que cadascuna publicava, sempre afablement dedicades però enviades per correu. Tot i això, es llegien i s'admiraven mútuament.

Tot i publicar el gruix de la seua obra i, per tant, esdevenir personatges públics, durant els anys cinquanta, seixanta i setanta del segle xx, les vuit escriptores que estem tractant presenten diferències d'edat considerables —recordem que van nèixer entre 1890 i 1930— i periples vitals molt diferents. Per això, les interrelacions que van mantenir les autores, tant entre elles com amb altres personalitats culturals i literàries de l'època, van presentar formes i intensitats molt diverses. La diferència d'edat, però, no va impedir que totes elles participaren de manera activa en, si més no, dos esdeveniments històrics que cal tenir en compte: l'alfabetització massiva de la població, i en concret de la meitat femenina, i les conseqüències culturals i polítiques de la Renaixença. Acostem-nos, doncs, ni que siga breument, a les trajectories vitals d'aquestes autores, ja que, com apunta Montserrat Palau (2009: 178-179):

Les històries de vida, escrites i orals, són instruments i procediments per combatre la invisibilitat de les dones en les històries oficials i els cànons, i contribueixen a canviar les formes d'interpretar i comprendre les seves vides a través de les seues experiències vitals i també històriques.

Les biografies de les escriptores de més edat, Anna Rebeca Mezquita i Maria Ibars, presenten un cert paral·lelisme, ja que totes dues van passar la seua infantesa, i es van escolaritzar, a comarques mitjanament industrialitzades però encara eminentment rurals. La primera, a la Plana Baixa, ja que Mezquita va nèixer a Onda i d'adolescent es va traslladar a Nules; la segona a la Marina Alta, i concretament Dénia, on Ibars va passar bona part de la seua vida, tot i que va nèixer a València, ciutat on també va viure durant algunes temporades. Bones coneixedores de la realitat anterior al 1939 i dels avanços en l'accés de les dones a l'escola i a la formació professional, dels quals Maria Ibars en va ser un producte, van patir la dictadura durant la maduresa, ja que en acabar la Guerra Civil tenen, respectivament, quaranta-nou i quaranta-set anys. Potser

per això, les seues obres se'ns presenten sovint cobertes per una pàtina de nostàlgia pel temps passat, que en el cas d'Anna Rebeca Mezquita s'aguditzarà, a més, per l'allunyament físic de la terra nativa.

Entre les nascudes entre 1906 i 1920 trobem Matilde Llòria (Almansa, 1912-València, 2002) i Beatriu Civera (València, 1914-1995), dues escriptores que es van enfrontar al conflicte bèl·lic i a la postguerra quan a penes no havien arribat a la trentena. Això significa que el seu desenvolupament personal va transcórrer durant els anys immediatament anteriors a la guerra, i que van madurar enmig d'uns temps de canvi davant les possibilitats democràtiques que, en tant que dones, se'ls obrien al davant: educació universal, independència econòmica, certa emancipació familiar i eclesiàstica, augment del control sobre el propi cos i els propis sentiments, etc.; a més a més, van participar, si més no passivament, en l'ambient valencianista que es va desenvolupar en aquells anys, amb les seues reivindicacions polítiques, culturals i nacionals. Potser allò que tenen en comú les seues obres, molt diferents entre si, és que, malgrat haver estat publicades ja en plena dictadura, traspuen una clara consciència social amb la qual teixiran una sorda crítica al franquisme: en comptes d'amagar les pèssimes condicions de vida en què el règim va enfonsar bona part de la població, les expliciten, i en comptes d'assumir la ideologia imperant, busquen les fissures per a reivindicar una mena d'humanisme molt allunyat de la ideologia i les pràctiques del nacionalcatolicisme.

Matilde Llòria i Beatriu Civera van ser les úniques dues escriptores que Rafael Ballester Añón inclou, juntament amb altres divuit autors masculins, dins l'anomenada Generació Valenciana del 36, basada en unes qüestions compartides «muy elementales: un tiempo (la posguerra española), un espacio (Valencia), una ocupación (escribir). Fuera de esto (que bien pensado no es, en verdad, poco) florecen [...] las más frondosas diferencias» (Ballester Añón, 2004: 101-101). Unes diferències que Ballester Añón resumeix en tres línies: una important disparitat geogràfica dels seues membres, molts dels quals es van exiliar a uns altres indrets, com en el cas de Matilde Llòria; una infranquejable disparitat ideològica, amb les consegüents diferències estètiques, i una disparitat idiomàtica pel que fa a les llengües conreades. En aquest darrer punt, aquestes

escriptors presenten dues de les opcions més extremes: mentre que Civera només va escriure en català, amb una militància en aquest sentit comparable amb la de Casp, Adlert, Sanchis Guarner o Enric Valor, Llària va desenvolupar el seu quefer poètic en tres llengües, castellà, català i gallec,⁸ i va esdevenir una figura única dins el panorama de les lletres catalanes, però també castellanes i gallegues, d'aleshores.

Les escriptores més joves del nostre treball, Sofia Salvador, Maria Beneyto i Cuñat, Carmelina Sánchez-Cutillas i Maria Mulet, comparteixen l'obligació d'iniciar les seues trajectòries personals i literàries dins del clima asfixiant de la postguerra, tot i que, en tant que infants, havien pogut impregnar-se de l'ambient, d'alguns valors i de certes maneres republicanes. De la mateixa manera que les seues contemporànies de més edat, aquestes quatre autores també van presentar certa vinculació, en diferents graus i com a mínim fins a finals dels anys seixanta, al cercle de Lo Rat Penat o, si més no, a la figura de Carles Salvador i dels seus Cursos de Llengua. Un fet, d'altra banda, ben comprensible si tenim en compte que es tractava de l'únic espai institucional on, malgrat les greus limitacions imposades per les autoritats franquistes, es podia fer un aprenentatge, un ús i una defensa pública, tamisada però pública al capdavant, de la llengua i la cultura pròpies. Ara bé, tant Maria Beneyto com Carmelina Sánchez-Cutillas van trobar aixopluc per a les seues inquietuds literàries en altres grupuscles o individus que, tot i estar també vinculats a Lo Rat Penat, apostaven per estratègies i, sobretot, estils i poètiques molt diferents dels que imperaven en aquella institució, amb els consegüents i coneguts conflictes interins i, fins i tot, personals.

Resulta difícil analitzar com, i en quina mesura, van esquitxar aquests conflictes les nostres autores, dins dels quals, sembla, no van voler —o no van poder— entrar, si més no públicament, i d'ací la manca de proves que ens ajuden a valorar aquest aspecte. El que sembla inqüestionable és que l'ambient no va ajudar gaire a potenciar el contacte interpersonal entre elles, i que una

8 Recordem que l'any 1971 va publicar el poemari *Caixiña de música* i el 1994 va arribar *Dou fe*.

possible conseqüència és, com hem apuntat al principi, una rivalitat artificial entre Beneyto i Sánchez-Cutillas, en la qual no van voler entrar però on s'hi van trobar immerses. Val a dir que hi podríem haver afegit dues escriptores més: Antònia Vila Ferri (Onil, 1921) i Josefina Lázaro (?), però les traces sobre la seua producció són gairebé inexistents, i només ens permeten afirmar que totes dues han escrit alguna obra en català, encara que ho han fet al marge de la normativa aprovada en les Normes de Castelló de 1932.

4. L'aportació valenciana a la literatura d'autora entre 1939 i 1975.

La dècada dels cinquanta i la primera meitat dels seixanta són els únics quinze anys en què totes aquestes escriptores participen en la vida pública alhora; és clar que, durant aquest parèntesi, algunes donaran els darrers fruits de la seua vida literària, mentre que unes altres es troben en la seua etapa inicial. Tot i així, aquest fet les agermana amb moltes de les autores que, en aquest període i arreu de l'estat, van haver d'escriure en un ambient poc propici i, en aquest sentit, ens sembla apropiada la proposta de la també escriptora Elena Soriano, la qual planteja que aquestes escriptores podrien ser considerades com una generació frustrada, fruit d'uns anys

Donde la creación se veía obstaculizada por los tabúes (había temas prohibidos como el divorcio, el adulterio, la homosexualidad, la crítica al catolicismo o al clero, el erotismo, la política, la democracia). Por ello Soriano la bautiza como una generación «frustrada» en conjunto, porque no pudo madurar libremente: de un lado, todas compartían los mismos obstáculos, oficiales y extraoficiales, para expresarse con independencia [...]. Del otro, tuvieron el mérito de perseverar en la literatura a pesar de las dificultades (Caballé 2004: 26).

Pel que fa a la poesia, val a dir que va ser el gènere més conreat pels escriptors valencians durant el franquisme; els factors que van provocar aquesta

tendència es podrien resumir en una major facilitat a l'hora de fer-ne difusió, cosa important si tenim en compte la manca d'infraestructura editorial. La majoria de les escriptores valencianes segueixen la tònica general i també se serviran majoritàriament de la poesia com a mitjà d'expressió artística, tot exceptuant Beatriu Civera, que només va escriure narrativa. Podem estructurar la seua producció poètica en dos grans grups: d'una banda, els poemes solts que hem pogut trobar en diferents plataformes i, de l'altra, els reculls de poemes, que sumaran un total d'onze volums.

Tot i que Maria Ibars havia publicat alguns poemes solts des dels anys trenta, el primer recull de postguerra signat per una dona al País Valencià, *Jardinet*, de Sofia Salvador, no va arribar fins a 1947. A partir d'aquest moment, es manté una mena de ritme pel que fa a la publicació de poemaris i en trobem, com a mínim, un de nou en cada interval màxim d'entre dos i tres anys. Els cinquanta van ser especialment fructífers per a les nostres escriptores: Maria Beneyto, amb *Altra veu* (1952) i, Anna Rebeca Mezquita, amb *Vidres* (1953), *Amor, sempre amor* (1954) i *Rou* (1955), hi van debutar com a poetes en català, alhora que els *Poemes de Penyamamar*, publicats el 1949, van significar la confirmació literària de Maria Ibars. Així doncs, durant aquesta dècada, van coincidir en l'àmbit públic dues de les escriptores més grans del nostre repertori amb una de les més joves, amb el relleu generacional que això podria significar i que es va confirmar durant els seixanta, quan van arribar al panorama literari català tres nous reculls: un de Matilde Llòria, *Altíssim regne* (1965), guanyador del premi València de poesia el 1960, i dues autoedicions de Carmelina Sánchez-Cutillas, *Un món rebel* (1964) i *Conjugació en primera persona* (1969). Ni Mezquita ni Beneyto no van publicar cap recull de poesia en català en aquesta dècada, encara que el 1966 Mezquita va ser premiada en diversos jocs florals convocats des de l'exili, i Beneyto es va dedicar a la narrativa en català i a la poesia en castellà.

Entre 1970 i 1975 Maria Mulet es va estrenar com a autora de poemes infantils en català i en va traure dos reculls, *Veus de xiquets. Poemes infantils* (1971) i *Nadal al cor* (1973). Durant els cinc anys posteriors a la mort del dictador, apareixen quatre nous poemaris, els dos primers guardonats amb l'Ausiàs

March de Gandia (convocatòries de 1975 i 1976 respectivament): *Lloc per a l'esperança* (1976) de Llòria, *Vidre ferit de sang* de Beneyto (1977) i *Llibre d'Amic e Amada* (1980) de Sánchez-Cutillas. Però aquests darrers reculls, que podríem interpretar com a un guany al silenciament imposat per la dictadura i l'establiment definitiu d'una tradició poètica femenina valenciana, van passar gairebé totalment desapercebuts per a la crítica. La primera conseqüència literària d'aquest buit és el trencament del ritme que les nostres escriptores havien aconseguit mantenir, precisament, durant els anys més foscos. Tant és així que, si deixem de banda les antologies que se'n fan d'algunes autores, no va ser fins a 1993 que es va poder trobar a les llibreries un poemari de nova creació signat per alguna d'elles, en aquest cas, Després de soterrada la tendressa de Maria Beneyto.

Pel que fa a la prosa literària, hem de recordar que es tractava d'una manca o superada durant la Renaixença, i que havia estat denunciada repetidament, però fins als anys seixanta no va començar a ser conreada amb un mínim de normalitat a les comarques valencianes. Joan Fuster va apuntar que la causa d'aquest buit històric d'obra narrativa no era una altra que la inexistència, també històrica, d'un públic lector, sense el qual resultava impossible mantenir la publicació d'obres en prosa literària, ja que, davant aquesta realitat, l'escriptor valencià «sap que el treball i l'entusiasme que hi esmerce no tindran, ni tan sols, la morigerada compensació de la publicitat» (Fuster 1958: 21). Conscient com era que «no és possible una prosa, ni ací ni enlloc, a base d'afeccionats», afirma que als narradors els calen «si més no, algunes virtuts del professional: la vocació, la consciència i la dedicació en l'ofici. Una poesia pot aguantar-se a força de tributs esporàdics [...] una prosa no» (Fuster 1958: 21-22). I tot plegat origina un cercle viciós: com que no hi ha compradors, és impossible publicar, i els intents dels escriptors per arribar al públic es veuen abocats al fracàs o a publicacions esporàdiques. En aquestes condicions:

Els possibles prosistes valencians tendeixen a desistir d'escriure, no s'animen a fer-ho com cal o canvien de llengua. Crec, de tota manera, que el malefici es pot trencar. I que pot trencar-lo, que ha de trencar-lo, la decisió robusta i desinteressada dels literats. Són ells els qui s'han d'obstinar,

sentint-ho com un imperatiu moral. Només una exigència inexorable envers ells mateixos, que proporcione un alt nivell de qualitat, de quantitat, de seducció a llur obra, servirà de principal ressort per al recobriment. I és ara, a diferència dels intents anteriors, quan la cosa pot donar resultats. És ara, en efecte, el moment. Partint d'aquella expectativa per la literatura del País Valencià que existeix en les altres terres del nostre idioma, els escriptors valencians haurien de provar la consecució del públic local que els fa falta: el públic que, en principi, asseguraria el sosteniment social estable a llur obra. Es tractaria d'arribar al possible lector valencià passant a través del lector dels altres països de llengua catalana. La publicació de llibres en editorials del Principat i de les Illes superaria, si no del tot, sí provisionalment i parcial, la dificultat que en aquest ordre se'n presenta. Com que el problema de l'edició és central en els «cercles viciosos» a què m'he referit, resolt aquest, la solució per als altres seria cosa de temps. (Fuster 1958: 22-23)

Les nostres escriptores van poder publicar la majoria de la seua obra narrativa al País Valencià, potser per ser capaces de demostrar una «decisió robusta i desinteressada» i van saber assumir el repte que suposava trencar el malefici malgrat l'absència de tradició amb què s'havien d'enfrontar i les vacil·lacions lingüístiques que provocava —en elles i en la majoria d'aquells que van atrevir-se a escriure narrativa— una normativa que encara no havia acabat de quallar. Tot i que la *Història de la Literatura Catalana* ha passat per alt l'aposta decidida d'aquestes escriptores per acabar amb una situació anòmala, el resultat obtingut és realment engrescador, tant per la quantitat com per la qualitat literària que algunes de les seues obres presenten: han publicat cinc novel·les, quatre reculls de contes i l'obra a cavall entre novel·la i llibre de memòries *Matèria de Bretanya* (Esteve 2013; Lacueva 2014b). A banda, caldria afegir-hi tota una sèrie de contes fora recull (Lacueva 2019: 258-279) i les novel·les inèdites escrites per Beatriu Civera que comentarem tot seguit.

Pel que fa al conte, tot i tractar-se del «gènere que millors perspectives oferia en l'època de Postguerra per a la construcció de la prosa, es va moure encara dins dels límits de la supervivència més estricta» (Gregori 1991: 105) al

País Valencià fins als anys setanta, malgrat la seua brevetat i la menor dificultat que presentava la seua distribució —si el comparem amb la novel·la—. En termes generals, durant la dècada dels quaranta, la producció va ser purament testimonial (Gregori 1991: 98), i no trobarem cap conte publicat de les nostres escriptores; en canvi, durant els anys cinquanta, i sobretot els seixanta, va haver-hi una mena de revifalla pel que fa a la narrativa breu, i encara que sempre ens movem dins d'uns paràmetres molt reduïts, l'aportació de les narradores va ser important. En aquest canvi de tendència van influir dos fets cabdals: d'una banda, la publicació, el 1958, del *Recull de contes valencians*, compilat i prologat per Joan Fuster; de l'altra, l'aparició de la publicació *Nostres Faulelles* editada per l'editorial Sicània entre 1961 i 1966. Pel que fa al *Recull*, basat en la premissa d'antologar, només: «autors vius i que hi volguessen col·laborar expressament» (Fuster 1958: 14), inclou un total d'onze narracions, de les quals, l'única signada per una dona és *La intenció*, de Maria Beneyto.

No trobem, doncs, cap conte de Beatriu Civera ni de Maria Ibars, dues escriptores que, en aquell moment, ja tenien obra narrativa publicada i, en el cas de la primera, fins i tot una novel·la, *Entre el cel i la terra* (1956). Fuster afirma, però, que aquesta absència, i la d'altres narradors consagrats, com ara Enric Valor: «no obeeix a cap discriminació dels col·lectors sinó simplement a causes accidentals i subalternes» i que al recull s'inclou obra de «l'equip de la narrativa, si puc dir-ho així, “militant”, a hores d'ara i a casa meua» (Fuster 1958: 14); val a dir que no tots els autors es van situar: «en una mateixa línia de preocupació i de rendiment» (Fuster 1958: 15), ja que molts d'ells ni s'havien dedicat mai a la narrativa fins aleshores, ni s'hi van tornar a dedicar en el futur. Vist això, doncs, ens resulta difícil explicar-nos que Ibars i Civera, segurament dues de les narradores més militants d'aquest gènere durant la dictadura, no volgueren col·laborar expressament en aquesta antologia. Només ens queda atribuir aquest fet a aquelles raons subalternes que apunta Fuster i que, a hores d'ara, no hem pogut esbrinar amb certesa.

Ara bé, si tenim en compte que tant Civera com Ibars estaven estretament vinculades a l'editorial Sicània —el 1958, la primera ja hi havia publicat *Entre el cel i la terra* i la segona hi havia lliurat, com a mínim, el manuscrit

de *Vides planes* i *L'últim serv* (Salvador, 1991: 14)— i que al grup de Nicolau Primitiu no li havia agradat gens el to pessimista que oferien la majoria de contes del *Recull* (Gregori 1991: 104), podríem especular amb una influència de l'editor en aquestes dues autores per tal que no participaren, explícitament, en el projecte de Fuster.

Siga com siga, la revista *Nostres Faulelles* va servir de revulsiu per a la producció de la prosa literària, i concretament de la narrativa curta. En un intent d'acostar-se al públic local de què parlava Fuster, i fidelitzar-lo, Nicolau Primitiu va llançar una sèrie de volums, a un preu molt popular, en què s'inclouïen contes juntament amb articles d'opinió o de divulgació al voltant de temes valencians (llengua, cultura, geografia, història, etc.). En aquesta publicació, però, només trobem obra de Maria Ibars i de Beatriu Civera, i cap de Maria Beneyto, cosa que podria confirmar cert posicionament —llegiu distanciament— de les autores entre elles, a partir dels diferents grupuscles que s'organitzaven entorn de l'editorial Torre i de l'editorial Sicània. De fet, Beneyto i Civera van ser les úniques que van seguir conreant el conte: la primera va publicar *La gent que viu al món* l'any 1966 mentre que la segona va guanyar el Víctor Català del 1975 amb el recull *Vides alienes*. Suposem que aquest fet la va esperonar a seguir escrivint narrativa curta, i posteriorment va publicar *Confidencial* (1986). Va ser l'últim llibre de contes publicat per aquestes escriptores.

En acostar-nos al panorama novel·lístic, cal posar en relleu que, durant els anys de dictadura, aquest gènere va ser gairebé inexistent al País Valencià: del 1939 al 1972, cinc autors i tres autores —Miquel Adlert, Jordi Valor, Enric Valor, Antoni Igual i Úbeda, Martí Domínguez, Beatriu Civera, Maria Ibars i Maria Beneyto— van veure publicades les seues obres, un total de dues novel·les curtes i nou de llargues (Carbó i Simbor 1993: 110). D'aquestes darreres, cinc estan signades per les escriptores, tot i que, com veurem més avall, Beatriu Civera en va escriure cinc més, totes inèdites a hores d'ara; només hem pogut accedir al mecanoscrit de *Liberata*⁹ (Lacueva 2019: 96-130), obra finalista del

9 El document es troba depositat a la Biblioteca Valenciana.

Premi València de novel·la l'any 1958, mentre que sobre *La crida indefugible*, *Les altres fronteres*, *Al voltant dels dies* i *Vells i novells*, només tenim referències. En un moment caracteritzat per una manca important de tradició pròpia, i per les dificultats que afegia la situació política, l'empenta demostrada per aquestes autores ens sembla crucial: plenament conscients d'aquest dèficit de novel·la, van reaccionar contra ell de la millor manera possible, és a dir, escrivint-ne.

Maria Beneyto, Maria Mulet i Maria Ibars ho van fer també en castellà mentre que Beatriu Civera només va emprar el català com a llengua literària. Aquest gruix de dades tornen a justificar la importància de tenir en compte també els treballs inèdits a l'hora d'avaluar la producció de les escriptores dins de la complexitat del moment. Pel que fa al reconeixement públic, tres de les novel·les en català van estar guardonades: *Vides planes. A l'ombra del Montgó* va guanyar els Jocs Florals de 1949, mentre que *La dona forta* i *La crida indefugible* van guanyar el Joan Senent de 1965 i 1969 respectivament. A més, Sánchez-Cutillas va obtenir l'Andròmina de 1974 amb *Matèria de Bretanya* (Esteve 2013; Lacueva 2014). Els premis, és clar, tampoc no podien garantir la circulació normal de les obres, però a partir de 1975, i contra el que es podria esperar, trobem una davallada radical en aquest sentit: no es va publicar cap nova novel·la d'aquestes autores i, actualment, desconeixem si van seguir escrivint-ne.

Després d'aquest any, doncs, no trobarem ni una ratlla més de les nostres autores dedicada a narrar-nos històries, i no va ser fins als anys noranta que es van reeditar algunes de les obres de Beneyto i d'Ibars, ara acompanyades d'aproximacions crítiques (Ballester 1990; Mulet 1992, 1993 i 1994). Una greu anomalia, i un greuge per a aquelles que, amb el seu esforç, van contribuir al manteniment de la narrativa a casa nostra durant els anys més difícils. Davant d'aquest panorama, i deixant de banda els retrets estilístics o lingüístics que, com a la majoria de les obres del passat, se'ls hi podria fer des de la nostra perspectiva actual, ens sembla incontestable el valor que té aquest corpus, si més no en dos sentits. D'una banda, genealògic, perquè si ara podem parlar de prosa literària al País Valencià durant el franquisme és gràcies, en bona part, a

aquestes obres. De l'altra, documental, ja que si alguna cosa comparteixen la majoria d'elles és la temàtica, quasi obsessiva, de la dona, la qual va ser tractada des de tantes i tan diferents perspectives (masculines i femenines, masclistes i feministes, burgeses i treballadores, eclesiàstiques, tradicionals, progressistes, etc.), que va acabar conformant un mosaic complex i suggeridor. Un mosaic, a més, capaç d'aportar molts matisos a una problemàtica poc explorada aleshores —i encara ara—: la situació específica de les dones valencianes durant la preguerra i el franquisme.

5. Punt i seguit

Podríem fer extensiva a totes les escriptores que hem inclòs en aquest treball la següent afirmació de Monserrat Bacardí (2020: 12) quan diu que Maria Dolors Orriols és una figura que pertany «a l'àmplia generació que va “viure a des-temps” (Capmany 1997: 199), la “generació sacrificada” (Iglésies 1951: 229), la que va garantir “la continuïtat literària de Catalunya en la seva etapa més tètrica” (Fuster 1988: 339)». Si bé aquests adjectius ens semblen del tot encertats, també cal dir que la crítica especialitzada i el món editorial en general, si més no en el cas de la majoria d'escriptores, van contribuir a augmentar aquesta sensació de desclassament a partir de 1975, ja que, en el seu afany per superar la dictadura i per assolir certa modernitat (entesa com a joventut) no van saber valorar-les, classificar-les i dotar-los de certa entitat social: en arribar la democràcia, la majoria d'aquestes autores ja eren percebudes com massa grans, antiquades, transmissores de realitats i de referents que eren difícils d'identificar per a bona part del públic més jove i que molta gent preferia oblidar.

Així, la memòria d'aquestes escriptores, com la de tantes altres dones, ha quedat silenciada dins del discurs historiogràfic sobre la literatura catalana, tot i la seua decidida aportació: més d'un centenar d'obres en català publicades durant el franquisme (si només observem el País Valencià, trobem divuit llibres). I tot sense comptar els contes solts, les contribucions a les publicacions periòdiques, les obres escrites en aquells anys però publicades més tard, etc.).

Si a això afegim, a més, aquelles obres que van quedar inèdites i que, de moment, no estan localitzades o romanen en uns arxius més o menys accessibles, la xifra creix considerablement. Cal, doncs, reconèixer la voluntat de les escriptores que, durant el franquisme, van mirar d'esquivar els límits i entrebancs dictatorials per a mantenir vives les seues vocacions literàries; la seua tenacitat va ser decisiva, no només per a contribuir a la continuïtat a la nostra tradició cultural i literària, sinó també per a dignificar-la i modernitzar-la en molts aspectes, tant formals com de contingut. Elles ens mostren que, quan es té gairebé tot en contra, la coherència és la clau que obri les portes a les llibertats individuals i col·lectives i, al nostre parer, es mereixen un impuls col·lectiu decidit per a recuperar-les com a referents comuns.

Bibliografia

- ALBERT, E.; MATHEU, R.; SALTOR, O.; SALA, A.; TORRAS, M.A. (eds.) (1975) *Les cinc branques: poesia femenina catalana*, Engordany. Esteve Albert i Corp.
- AINAUD, J. M. (2009) *Carme Karr*, Barcelona, Infesta.
- ARNAU, C. (2012) *Mercè Rodoreda: l'obra de postguera. Exili i escriptura*, Barcelona, Fundació Mercè Rodoreda.
- ALBERT, L. (2012) *Víctor Català. Una biografia insòlita*, Figueres, Brau.
- BACARDÍ, M. (2017) «Maria Dolors Orriols o la revolta interior», *Ausa*, 180, pp. 287-306.
- (2019) *Maria Dolors Orriols, viure i escriure*, Vic, Eumo.
- (2020) «Maria Dolors Orriols, (auto)traductora», *Transfer: Revista Electrónica sobre Traducción e Interculturalidad*, 15, p. 12-30, DOI: <https://doi.org/10.1344/transfer.2020.15.12-30>
- BARDERI, M. (coord.) (2019) «La meua relació amb Teresa Pàmies (per Montserrat Cornet)», dins *Any Teresa Pàmies* <https://cultura.gencat.cat/ca/temes/commemoracions/2019/any-teresapamies/detalls/article/cornet-pamies>
- BALLESTER, J. (1990) «Introducció», *La dona forta*, València, Edicions d'Alfons el Magnànim.
- BALLESTER, R. (2004). *La Generación Valenciana del 36. Antología*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- BARREDA, P. E. (2006). «Aproximació a la vida i obra de Sofia Salvador i Monferrer (1925-1995)», *Beceroles*, 2, pp. 103-112.
- BENEYTO, M. (1952). *Altra veu*, València, Torre.

- (1956) *Ratlles a l'aire*, València, Torre.
- (1966) *La gent que viu al món*, València, L'Estel.
- (1967) *La dona forta*, València, Senent.
- BONNÍN (2002) «L'amistat entre Caterina Albert i Aurora Bertrana» dins *II Jornades d'Estudi, Vida i obra de Caterina Albert i Paradís (Víctor Català), 1869-1966*, L'Escala / Barcelona: Aj. de l'Escala / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 143-153.
- (2005) «La correspondència entre Aurora Bertrana a Anna Murià», dins *Epístola i literatura*. Alacant / València, Denes, pp. 459-472.
- CABALLÉ, A. (2004) «Feminismo y domesticidad», *La vida escrita por las mujeres*, vol. II, Barcelona, Círculo de Lectores, pp. 11-29.
- CAMACHO, E. (1980) «Comentari sobre el muntatge» a *Princeses, deesses... foteses!*, Barcelona, Don Bosco, p. 7.
- CAMPS, C. (2010) «Una escriptora catalana del Rosselló: Renada-Laura Portet», *Rassegna Iberistica*, 92, pp. 45-59.
- CARBÓ, F.; SIMBOR, V. (1993) *La recuperació literària en la postguerra valenciana (1939-1972)*, València / Barcelona, IUFV / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CASANOVA, E. (2006) «Va ser Milagros Espí coautora de les obres de teatre de Jesús Morante Borràs? Edició d'algunes obretes inèdites», *Programa de festes d'Agullent*, pp. 88-99.
- CASACUBERTA, M. (2019) *Víctor Català, l'escriptora emmascarada*, Barcelona, L'Avenç.
- CIVERA, B. (1956) *Entre el cel i la terra*, València, Sicània.
- (1957) *Liberata*, inèdit.
- (1961) *Una dona com una altra*, València, Sicània.
- (1969) *Las altres fronteres*, inèdit.
- (1971) *Vells i novells*, inèdit.
- (1975) *Vides alienes*, Barcelona, Selecta.
- DELGADO, J. F. (2010) «Escriptora de llibres d'èxit per a infants», *Serra d'Or*, 610, pp. 45-46.
- «Una generació poètica arraconada?», *Serra d'Or*, 610, pp. 39-40.
- DUARTE, C. (2010) «Joana Raspall», introducció a *Jardí vivent*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa.
- ESPINÓS, J. (2004) «Anna Murià: biografia, autobiografia, ficcions», *Caplletra*, 36, pp. 153-172.
- ESTEVE, A. (2013) «Memòria de Bretanya, de Carmelina Sánchez-Cutillas, en el context de la literatura autobiogràfica contemporània», *Caplletra*, 55, pp. 153-174.
- FORMOSA, F. (2004) «Introducció», *Aapeguir. Haikús, Saldes*, Abadia Editors.
- FUSTER, J. (1958) *Recull de contes valencians*, Barcelona., Albertí Editor.
- GÓMEZ, M. (1998) *Diccionario Akal de Teatro*, Madrid, Akal, p. 846.
- GREGORI, C. (1991) «Recull de contes valencians. Una aproximació al conte de postguerra (1939- 1958)», *Caplletra*, 10, pp. 95-106.
- GUILLAMÓN, J. (2016) «La nostra Nataixa», epíleg de *Quaranta anys perduts*, Barcelona, Comanegra, pp. 193-214.

- IBARS, M. (1949) *Poemes de Penyamarr. A l'ombra del Montgó*, València, Lletres Valencianes.
- (1962c) *Vides planes. A l'ombra del Montgó*, València, Sicània.
- (1965) *L'últim serf. A l'ombra del Montgó*, València, Sicània.
- (1994) *Contalles. A l'ombra del Montgó*, Alacant, Diputació Provincial.
- JULIÀ, L. (1996) *Lectures de Maria-Antònia Salvà*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (ed.) (2009) *Escriure sense context. Jornades d'estudi de Maria Antonia Salvà*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2010a) «L'obra poètica de Rosa Fabregat, un diàleg obert», *Serra d'Or*, 604, pp. 75-79.
- (2010b) «Núria Albó, novel·lista», *Serra d'Or*, 610, pp. 37-39.
- (2010c) «Pròleg», *Felícia Fuster Viladecans. Obra poètica (1984-2001)*, Barcelona, Proa.
- JULIO, T. (2015) «El periodismo republicano en manos de mujer: Maria Carratalà y Elvira Augusta Lewi», *Asparkia. Investigación Feminista*, 27, pp. 131-145.
- J. V. (1971) «Picadilly Circus de Mercè Linyan», *La Vanguardia*. (21.10.1971).
- LACUEVA, M. (2014a) «Maria Mulet: una (altra) escriptora valenciana desconeguda», *Barcella*, 53, pp. 19-20.
- (2014b) «Matèria de Bretanya de Carmelina Sánchez-Cutillas: entre el potencial literari i l'oblit de la crítica», dins *Els Països Catalans i la Bretanya a l'Edat Mitjana: entorn de la «Matèria de Bretanya» i Sant Vicent Ferrer*, Canet de Rosselló, Association Française des Catalanistes / Ed. Trabucaire, pp. 69-80.
- (2018a) «Escribir en gallego, catalán y español bajo el franquismo: una aproximación interseccional a Matilde Lloria», *Las inéditas: voces femeninas más allá del silencio*, Salamanca, Ed. Universidad de Salamanca, pp. 122-149.
- (2018b) «Sofia Salvador: Una escriptora valencianista durant el franquisme», *Empelt*, 1, pp. 13-30.
- (2019) *Les dones fortes. La narrativa valenciana sota el franquisme*, València, Alfons el Magnànim.
- LLOMBART M. (2009) «Exili, dona i literatura: vida i compromisos de Teresa Pàmies», *Visions de l'exili: literatura, pintura i gènere*, València, Brosquil Edicions, pp. 103-116.
- LLÒRIA, M. (1965) *Altíssim regne*, València, Diputació de València.
- (1976) *Lloc per a l'esperança*, Gandia, Ajuntament de Gandia.
- (1971) *Caixiña de música*, Ourense, La Editora Comercial.
- (1994) *Dou fe*, Ourense, Diputació Provincial.
- MALÉ, J. (2015) «Poetes catalanes i poetes angleses als anys d'entreguerres. A propòsit d'una antologia ja feta i una per fer», *Caplletra*, 59, pp. 35-73, DOI: 10.7203/Caplletra.59.6888.
- MANENT, A. (1983) «Roser Matheu, entre la cultura del Vuit-cents i la del Nou-cents», *Serra d'Or*, 228, pp. 23-29.
- MARCER, E. (2012) «El cos és l'altre: simultaneïtat i tacte en la poesia de Montserrat Abelló», *Catalan Review*, 26, pp. 183-199.

- MARTÍ, M. (2012) «Teresa Juvé, escriptora i pedagoga», *Revista de Girona*, 272, pp. 15-21.
- MAS, J. (dir.) (2003) *Diccionari del teatre a les Illes Balears*, vols. I i II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MEZQUITA, A. R. (1953) *Vidres*, Castelló, Armengot.
- (1954) *Amor, sempre amor*, Castelló, Armengot.
- (1955) *Rou*, Castelló de la Plana, Armengot.
- MONTORIOL, C.; VELAZ, A. M. (2000) «Aproximació biobibliogràfica i aspectes de la narrativa de Carme Montoriol: dos contes inèdits», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 33, pp. 251-271.
- MUNAR, F. (ed.) (2006) *Cèlia Viñas: entre el record i l'esperança*, Palma, Documenta Balear.
- MULET, C. (1993) «Introducció», *L'últim serf*, València, Alfons el Magnànim.
- (1994) «Pròleg», *Contalles: a l'ombra del Montgó*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.
- MULET, M. (1971) *Veus de xiquets. Poemes infantils*, València, Lo Rat Penat.
- (1973) *Nadal al cor*, València, Lo Rat Penat.
- NADAL, A. (2005) *Estudis sobre el teatre català del segle XX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 143-158.
- NIEVA, P. (2006) «El fin del exilio en dos novelas de la Transición política: *Memoria de los muertos* (1981), de Teresa Pàmies, y *Cuánta guerra* (1982), de Mercè Rodoreda», *Hispanística XX*, 24, pp. 211-235.
- MOHINO, A. (ed.) (2004) *La prosa de Rosa Leveroni: instantànies de l'ésser*, Vic, Eumo.
- (2010) *Rosa Leveroni. Obra poètica completa*, Girona, Curbet Edicions.
- PALAU, M. (2009) «Escriure les memòries de les dones», *Memòries de dones*, Tarragona, Arola.
- (2010) «La ben plantada colonitzada: dones i qüestió nacional catalana», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, 21, pp. 79-92.
- PALAU, M.; MARTÍNEZ GIL, R. D. (eds.) (2002) *Maria Aurèlia Capmany: l'afirmació en la paraula*, Tarragona, Cossetània.
- PIÑÓN, C. (1990) «Aproximación a la vida y obra de Anna Rebeca Mezquita», *Antología poética de Anna Rebeca Mezquita*, Onda, Ajuntament d'Onda.
- PONS, A. (2018[2000]) *Maria Aurèlia Capmany. L'època d'una dona*, Barcelona, Meteora.
- PEÑARRUBIA, I.; ALOMAR, M. M. (2010). «De mi no en fan cas...». *Vindicació de les poetes mallorquines (1865-1936)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PESSARRODONA, M. (2010) *L'exili violeta: escriptores i artistes catalanes exiliades el 1939*, Barcelona, Meteora.
- (2006) «Carme Karr Alfonsetti, la Ur-feminista catalana», *Donasses*, Barcelona, Destino, 2006, pp. 22-31.
- PLA, J. (2010) «Fe i pensament en la poesia de Montserrat Vayreda», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 41, pp. 497-517. DOI: 10.2436/20.8010.01.48
- (1999) «Carme Guasch: la literatura, és a dir, la vida», *Revista de Girona*, 193, pp. 38-42.

- REAL, N. (2005). *Mercè Rodoreda: l'obra de preguerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2007) «Maria Teresa Vernet, 1907-2007», *Serra d'Or*, 74, pp. 40-43.
- (2009) «D'un temps, d'un país: Elvira Augusta Lewi», *Els Marges*, 79, pp. 63-76.
- RIBA, C. (2006) «Cèlia Viñas, el vitalisme poètic», pròleg a *Cèlia Viñas, Del foc i la cendra*, Palma, Consell de Mallorca, pp. 9-41.
- (2017) «Traducir poesia para reconstruir un país. Maria-Mercè Marçal y Montserrat Abelló: poetas catalanas, feministas, traductoras y traducidas», *Revue Internationale d'Études en Langues Modernes Appliquées*, 10, pp. 116-126.
- SALVADOR, S. (1947) *Jardinet*, València, edició pròpia.
- (1991) «Maria Ibars en el record», *L'Aiguadolç*, 16-17, pp. 9-18.
- SÁNCHEZ-CUTILLAS, C. (1964) *Un món rebel*, València, edició de l'autora.
- (1969). *Conjugació en primera persona*, València, edició de l'autora.
- (1976) *Matèria de Bretanya*, València, 3 i 4.
- SERRA, J. (2007) «Introducció», *Teatre de sempre*, Palma, Consorci per al Foment de la Llengua Catalana i la Projecte Exterior de la Cultura de les Illes Balears.
- SIMBOR, V. (1991) «La novel·la de postguerra al País Valencià (1939-1972): entre la problemàtica llengua literària i el desfasament estètic», *Caplletra*, 10, pp. 51-82.
- SOSA-VELASCO, A. (2008) «Ciencia, mujer y religión en tres novelas de Rosa Fabregat», *Letras Femeninas*, 2, pp. 45-65.
- SUNYER, Magí (ed.) (2014) *La literatura d'Olga Xirinacs. Poesia, narrativa, dietaris*, Tarragona / Barcelona, Diputació de Tarragona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- TORRENTS, R. (2006) «La poeta traductora Montserrat Abelló. Semblança homenatge en les IX Jornades de Traducció a Vic», *Quaderns. Revista de Traducció*, 13, pp. 95-103.
- VALLS, M. (1992) «Introducció», *Simona Gay. Obra Poètica*, Barcelona, Columna, pp. IX-XLII.
- VILALLONGA, M. (2005) «Geografia literària i humana de Montserrat Vayreda», *Revista de Girona*, 231, pp. 52-54.
- VIÑAS, F. (2010) «La poesia per a adults», *Serra d'Or*, 610, pp. 41-43.

DAVID MARQUÉS. *Altered hyperbolae III*, 2020. Collage